

KOLLÁROVÁ, Ivona: *Tajne : nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789 – 1799)*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2020. 215 s. ISBN 978-80-224-1822-5

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2021.24.02.172-176>

Docentka Ivona Kollárová, odborná pracovníčka Ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied, ktorá zároveň pôsobí aj na Historickom ústave SAV, sa dlhodobo venuje problematike transferu informácií či vedomostí v ranom novoveku, ktorej je v slovenskej historiografii stále venovaná len marginálna pozornosť. Konkrétnejšie sa zameriava na objasnenie podmienok pri vydávaní a distribúcii kníh v 18. storočí a tiež na podobu a fungovanie štátnej kontroly nad typografickou činnosťou v Uhorsku. Výsledky svojich výskumov publikovala v desiatkach odborných štúdií a v niekoľkých monografiách. Spomeňme aspoň tituly *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche* (1999), *Vydavatelja v 18. storočí* (2006) alebo populárno-náučnú publikáciu *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ : Typografické médium v josefínskej dobe* (2013). V poslednej uvedenej knihe, ktorú vydalo v nádhernej typografickej úprave Vydavateľstvo RAK, autorka sledovala tri roviny súvisiace s vydávaním kníh za vlády rímskonoemeckého cisára a uhorského kráľa Jozefa II. – jednak podobu štátneho dozoru nad vydávaním tlačovín rôzneho druhu, potom percepciu tlačenných textov zo strany čitateľov, a napokon aj postoj tlačiarov a kníhkupcov k postupne zostrovanej štátnej cenzúre kníh a periodických tlačovín. V knihe, ktorej náročná téma bola podaná čitateľsky zrozumiteľne a príťažlivo, bola prvýkrát prezentovaná téma vydávania kníh a zároveň kontroly ich obsahu koncom 18. storočia v systematickej podobe. Jej čitateľ si mohol len povzdychnúť, že autorka nepokračovala v explanácii vybraných fenoménov aj v nasledujúcom chronologickom období, teda vymedzenom rokmi 1790 – 1799/1800, v ktorom došlo k výraznému obratu v štátnej politike kontroly nad tlačennými textami, a ktorá bola akoby protikladom k desaťročiu relatívne slobodomyselnej éry vlády Jozefa II. Dalo sa však predpokladať, že docentka Kollárová bude vo výskume vybraných tém pokračovať, a tento predpoklad potvrdila zatiaľ jej posledná kniha s názvom *Tajne : nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789 – 1799)*. Ako sama autorka v predhovore najnovšej knihy priznáva, tematicky a chronologicky nadviazala na knihu *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ* a ďalej rozvíjala príbeh meniaceho sa postoja štátnej moci k obsahu vydávaných kníh a periodických tlačovín. Nosnou témou aj v tejto monografii ostalo skúmanie podoby komunikačných konceptov a stratégií, tentoraz však

už v skrytej, utajenej podobe. Táto zmena bola dôsledkom politicko-sociálnych udalostí, ktoré po roku 1789 postupne ukončili epochu príliš optimistickej viery osvietenských intelektuálov vo víťazstvo široko chápaného humanizmu, racionalizmu a liberalizmu. Hoci autorka svoj výskum opäť zamerala najmä na územie Slovenska, všíma si transfer osvietenských ideí medzi autormi, mediátormi (kníhtlačiarmi) a čitateľmi v širšom geografickom rámci Uhorského kráľovstva, čo je sympatické.

Skúmanú problematiku objasňuje na vyše dvesto stranách textu, ktorý je rozdelený do šiestich nosných kapitol. Prvej kapitole predchádza ešte niekoľkostranový úvod, v ktorom sú priblížené teoretické východiská, ako aj dobové pramene a súčasná odborná literatúra, z ktorej autorka predovšetkým vychádzala. Z úvodu je evidentné, že docentka Kollárová je veľmi dobre oboznámená s výsledkami rovnako – či aspoň podobne – orientovaných výskumov historikov v blízkom zahraničí, najmä však v česky a nemecky hovoriacom priestore. V závere úvodu približuje metódy a ciele svojho výskumu a tiež subtémy, ktorým v knihe venovala svoju pozornosť. Autorka využíva hlavne metodologické východiská konceptu tzv. „novej cenzúry“ (new censorship), ktoré sú ovplyvnené okrem iného aj psychologickým výskumom fungovania ľudskej psychiky a motívov konania. „Nová cenzúra“ vychádzala na rozdiel od „starej“, teda inštitucionálnej, cenzúry, skôr z osobných pohnútok a okolností. Bola veľmi diferencovaná a ovplyvňovali ju ekonomické faktory (často očakávanie profitu), vkus a výchova kníhtlačiarov, kníhkupcov alebo aj majiteľov čítární. Zároveň je nosným teoretickým prvkom autorkinej analýzy fenomén latencie, ako neviditeľných alebo nepovšimnutých javov, ktoré však môžu byť pomenované, skúmané a pochopené. Tento paradigme je podriadený aj výber väčšiny skúmaných javov či tém.

Tie sú skúmané nielen na podklade zachovaných starých tlačí rôznej formy a obsahu, ktoré sú zastúpené vo fondoch našich historických súkromných alebo školských knižníc, ale aj na podklade cenzorských záznamov (ich hodnotiacich správ) a oficiálnych legislatívnych nariadení. Neostalo však len pri týchto „neosobných“ prameňoch. Pramennú bázu docentka Kollárová obohatila aj o súkromnú korešpondenciu osôb, ktorých sa týkali cenzorské zásahy (a iné formy perzekúcie štátnej moci), prípadne o korešpondenciu medzi autormi a vydavateľmi (kníhtlačiarmi), alebo o osobné zápisníky a pamätníky. Autorka pracovala s prameňmi, ktoré sú deponované v rôznych archívoch na Slovensku a v Maďarsku. Tie úradnej povahy sa nachádzajú najmä vo fonde Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady, ktorý je uložený v Maďarskom štátnom archíve v Budapešti. Autorka však našla príklady utajených komunikačných sietí aj v úradných záznamoch Bratislavskej stolice, prípadne vo fonde „Spišské mestá“ Spišského archívu v Levoči. Rôzne pramene súkromnej

povahy našla v početných slovenských knižniciach (napr. Lyceálna knižnica v Kežmarku) a archívoch (napr. Archív Evanjelickej cirkvi v Levoči alebo Literárny archív SNK v Martine). Medzi citovanými titulmi použitej odbornej literatúry nechýbajú novšie české a nemecké práce, ktoré sú venované téme knižnej kultúry v ranom novoveku, cenzúry a transferu poznatkov či informácií.

Hlavnou skúmanou témou boli utajené komunikačné siete, najmä v rovine publikovania a šírenia kníh a tlačovín, ktorých obsah bol politickými autoritami danej doby považovaný za „toxický“ (teda nebezpečný), a preto nebol povolený. Jednotlivými prvkami tejto tajnej (či skôr utajovanej) siete boli tlačiarne, kníhkupci a následne aj recipienti konkrétnych tlačovín. Nie všetci konali v dokonalom utajení, preto sa aj informácie o členoch a fungovaní týchto sietí dostali do dobových úradných i súkromných prameňov. Zopakujme, že v najnovšej knihe si docentka Kollárová pri skúmaní skrytých atribútov typografickej kultúry vybrala turbulentné desaťročie, začínajúce výbuchom Veľkej francúzskej revolúcie a končiace v samom závere 18. storočia. Toto obdobie sa v našich dejinách začína v podstate úmrtím reformného osvietenského cisára Jozefa II. (február 1790) a končí zostrenou kontrolou štátu nad verejnými čítárňami a požičovňami kníh, ako aj nad kontrolou knižného trhu (v rokoch 1798 a 1799).

V prvých troch kapitolách autorka venuje pozornosť tajným tlačiarňam (1. kapitola), nebezpečným myšlienkam o slobode tlače, prenikajúcim do uhorského prostredia najmä z nemeckých krajín a Francúzska (2. kapitola s názvom „Spiritus gallicus“), a napokon utajenému knižnému obchodu (3. kapitola). V prvej kapitole je značný priestor venovaný priblíženiu systému cenzúry v Uhorsku a fungovaniu tajných (či utajených) tlačiarň kníh. Zaujímavý je opis zapojenia tajných agentov do vyhľadávania či už zakázanej literatúry alebo aj tlačiarov, ktorí ju aj napriek zákazom a prísny trestom publikovali. Väčší priestor autorka venovala tlačiarňi Jána Michala Landerera v Bratislave, ktorého podnik patrila k tým najväčším. Priestor však dostali aj menší vydavatelia, na ktorých diela sa upreli oči bedlivých cenzorov. V druhej kapitole je bližšie predstavený dobový diskurz o slobode tlače, ktorý sa v Uhorsku odohrával na úrovni Uhorského snemu a následne aj samotných stolíc najmä medzi rokmi 1790 až 1794. V spojitosti so šírením literatúry s „toxickým“ (teda z hľadiska štátnej moci nevhodným) obsahom a s činnosťou tajných tlačiarň autorka opäť približuje konštituovanie štátnych zákonov, ktoré sa dotýkali kontroly typografickej činnosti a distribúcie zakázaných literárnych alebo filozofických diel. V tejto rovine si dovoľíme vzniesť pripomienku, že by azda bolo vhodnejšie informácie o ustanovení štátnych zákonov o cenzúre a kontrole typografickej činnosti umiestniť na začiatok

knihy, teda do prvej kapitoly, aby sa čitateľ menej zorientovaný v tejto problematike hneď oboznámil so základnými faktami. Reálnou aplikáciou prijatých zákonov, namierených proti šíreniu „toxickej“ literatúry, sa už autorka zaoberá v tretej kapitole, venovanej tajnému knižnému obchodu. Opäť je vysvetlený zmysel či cieľ prijatých zákonov, a následne sú uvedené aj konkrétne príklady ich uplatnenia proti niektorým kníhkupcom. Autorka odhaľuje nielen konkrétne osoby, ale celé tajné distribučné siete, ktorými sa do Uhorska šírila nevhodná knižná produkcia, a to najmä z nemeckých krajín. Za zaujímavé zistenie možno pokladať určenie rôznych sociálnych a profesijných vrstiev, ktoré sa na šírení zakázanej literatúry podieľali (okrem kníhkupcov a intelektuálov to boli napr. aj študenti, štátni úradníci, predstavitelia nižšej šľachty, vojaci).

V druhej polovici knihy sa už štruktúra tém mení, viac sú skúmané samotné zakázané myšlienky či celé ideové hnutia, ktoré boli obsahom utajovaných tlačovín. Autorka sleduje napríklad šírenie a percepciu myšlienok ateizmu v uhorskom prostredí (4. kapitola) alebo kritické zhodnotenie uhorských politických udalostí v roku 1790 v tlači (5. kapitola). V posledných troch kapitolách sú už analyzované témy do istej miery „zauľudnené“ konkrétnymi osobnosťami, ktorých životné osudy súviseli – aj tragicky ovplyvnili – knihy. Najviac priestoru sa dostalo pruskému pamfletistovi Friedrichovi von der Trenckovi, ktorý vo svojom diele reflektoval aj politické udalosti v Uhorsku, na území ktorého v rokoch 1790 a 1791 pôsobil. Hoci v knihe vystupujú aj iné osoby so zaujímavými osudmi, práve Trenckov príbeh ako autora a zároveň distribútora vlastných diel plasticky približuje, aké náročné bolo udržiavanie utajenej komunikačnej siete, ktorá bola tvorená autormi, vydavateľmi, distribútormi a napokon aj samotnými čitateľmi zakázaných tlačovín. Za pozoruhodné možno označiť, že sa autorke podarilo nájsť zaujímavé detaily o Trenckovej biografii v aktách uhorských cenzorov (osobné informácie o autoroch, prípadne detaily o ich súkromných životoch, sú v týchto prameňoch skôr výnimkou). Napokon v 6. kapitole autorka zhrnula výsledky výskumu menších parciálnych tém, ktoré súvisia s rozšírením zakázaných myšlienok medzi obyčajnými ľuďmi. Išlo napríklad o trestno-právne vyšetrovanie rôznych „káz“, pri ktorých boli použité anonymné rukopisné hanopisy (autorka skôr používa termín „paškvil“), letáky alebo dokonca slová vyryté do kôry stromov (reálny prípad zo Spišskej Soboty), alebo o zápisy poetických výtvorov nižšej kvality a háklivého obsahu (napr. komicko-satirického alebo aj erotického), prípadne o príležitostnú poéziu zachovanú v tzv. štambuchoch (pamätníkoch s citátmi a venovaniami od priateľov, učiteľov a významných osobností, s ktorými prišiel majiteľ pamätníka do kontaktu). Práve v súkromných zápisoch myšlienok a odpisoch rôznych sentencií a citátov je dobre sledovateľný

záujem uhorského vzdelaného čitateľa o „toxické“ politické, náboženské a sociálne idey predstaviteľov európskeho radikálneho osvietenstva. V poslednej podkapitole s názvom „Utajený priestor?“ autorka naznačuje, že práve v textoch súkromnej povahy môže bádateľ témy transferu informácií a poznatkov, ako aj vytvárania komunikačných sietí, nájsť zaujímavý materiál a podnety k analýze. Výsledky tejto analýzy môžu zodpovedať otázky, ktoré doteraz ostávali bez odpovede. Možno autorkino viac-menej stručné naznačenie „spodných prúdov komunikácie“ indikuje smerovanie, kam sa bude jej výskum uberať v blízkej budúcnosti.

Záverom môžeme konštatovať, že posledná monografia Ivony Kolárovej ešte viac poodhalila fenomén komunikácie v podobe publikovania, distribúcie a recepcie tlačенých diel, ako aj snahu vládnych orgánov o kontrolu ich obsahu, prípadne o priamy legislatívny zákaz ich šírenia. V jej knihe čitateľ nájde nielen opisy utajovania knižnej produkcie, ale aj spôsoby skrytého šírenia kníh a tiež zásahy štátnej moci prostredníctvom cenzorskej kontroly tlačovín v čase, keď sa zo Západnej Európy aj do Uhorska šírili radikálne myšlienky o rovnosti ľudí a ich prirodzených právach. Pri čítaní prípadov prenasledovania autorov, typografov, kníhkupcov alebo aj čitateľov nežiadúcej literatúry môže mať čitateľ knihy často dojem, že niektoré opisované javy sa opakujú aj v našej súčasnosti. Vo svojej podstate ale nejde o nechcený alebo neželaný cieľ. Ako totiž autorka viackrát zdôraznila, čitateľ by mal po prečítaní jej knihy nadobudnúť pocit, s ktorým sa sama stotožňuje. Ide o pocit, že niektoré fenomény – ako napríklad snaha štátu kontrolovať slobodné myslenie a obmedzovať konanie jednotlivcov – boli bežné v každom dejinnom období, našu súčasnosť nevynímajúc. Otázkou zostáva, kde ležia hranice slobody slova – a v širšom zmysle aj slobody myslenia – a aké myšlienky môžu byť pre tú-ktorú spoločnosť (minulú, súčasnú i budúcu) skutočne nebezpečné.

Patrik Kunec